

نقش خانواده در شکل‌گیری عزت نفس کودکان از منظر آیات و روایات

فریبا فخری^۱

چکیده:

پژوهش حاضر، با عنوان نقش خانواده در شکل‌گیری عزت نفس کودکان در آیات و روایات می‌باشد. در نگرش اسلامی انسان موجودی شریف است. از این رو عزت نفس یکی از مهمترین شاخصه‌های انسان مؤمن از منظر دینی است؛ زیرا او را در رسیدن به کمال و رستگاری یاری می‌کند. از این رو حفظ و تقویت این ویژگی مهم بر هر فردی لازم و ضروری است. پایه‌های عزت نفس از کودکی بنا نهاده می‌شود و نوع ارتباط والدین و چگونگی رفتار آنها تأثیر زیادی بر خودارزشمندی کودکان دارد. پژوهش حاضر از نوع توصیفی-تحلیلی و با اسناد به آیات و روایات باروش کتاب‌خانه‌ای می‌باشد. نتایج بدست آمده از این تحقیق: ابتدا به مفهوم شناسی عزت نفس و خانواده پرداخته شده و بعد از آن، نقش خانواده مرتبط با عزت نفس و شکل‌گیری آن در کودکان را استنتاج می‌کند. آنچه از این مطالعه به دست آمده عبارت از این که خانواده با آثاری مانند محبت، تکریم شخصیت، توجه به تفاوت‌های فردی و واگذاری مسئولیت به کودکان و... می‌توانند عزت نفس و اعتماد به نفس را در آنها افزایش دهند.

واژگان کلیدی: تکریم شخصیت، عزت نفس، محبت.

^۱. طلبه سطح دو مدرسه علمیه فاطمه معصومه علیها السلام اهواز.

عزت نفس یکی از بنیادی‌ترین مؤلفه‌های رشد روانی و اجتماعی هر انسان به‌ویژه در دوران کودکی است که به‌طور مستقیم تحت تأثیر محیط خانوادگی شکل می‌گیرد. در سال‌های نخست زندگی، تجربه‌های کودک از روابط عاطفی با والدین و نحوه برخورد آن‌ها با نیازهای روانی او، نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری باورهای درونی‌اش نسبت به خود دارند. رفتارهای حمایت‌گرانه، که می‌تواند عزت نفس کودک را تقویت کرده و زمینه‌ساز رشد شخصیتی سالم و متعادل در آینده باشد. در مقابل، بی‌توجهی به نیازهای عاطفی کودک، موجب تضعیف عزت نفس و ایجاد حس بی‌ارزشی خواهد شد. مسئله اصلی در این موضوع، تأثیر مستقیم و غیرمستقیم خانواده بر شکل‌گیری عزت نفس کودکان است. در بسیاری از موارد، کودکان در محیط‌هایی رشد می‌کنند که فاقد حمایت عاطفی، احترام متقابل، و تعامل سالم هستند. همین مسئله می‌تواند منجر به ضعف در عزت‌نفس، یا حتی بروز اختلالات روانی در آینده شود. عدم آگاهی والدین از نقش تعیین‌کننده خود، نبود مهارت‌های ارتباطی مؤثر، یا حتی وجود الگوهای تربیتی نادرست، موانعی جدی در مسیر رشد سالم شخصیت کودک به شمار می‌آیند. بنابراین این پژوهش به این سؤال پاسخ می‌دهد که خانواده در شکل‌گیری عزت نفس کودکان چه تاثیری دارند؟

ضرورت پرداختن به نقش خانواده در تقویت عزت نفس کودکان از آن‌جاست که این نهاد نخستین پایه‌گذار شخصیت و سلامت روانی کودک است. ایجاد فضای امن و محبت‌آمیز در خانواده از بروز اختلالات روانی و ضعف عزت‌نفس جلوگیری کرده و زمینه‌ساز رشد تصمیم‌گیری مؤثر و روابط اجتماعی سالم در کودکان می‌شود. توانمندسازی والدین نیز راهی برای پیشگیری از آسیب‌های فردی و اجتماعی آینده است.

با وجود انجام پژوهش‌های متعدد در زمینه عزت‌نفس کودکان، بررسی‌های نویسنده نشان می‌دهد که تاکنون مقاله یا پایان‌نامه‌ای که به‌صورت مستقل و اختصاصی به این موضوع پرداخته باشد، یافت نشده است. البته شایان ذکر است که چندین مقاله و پایان‌نامه در این زمینه نگاشته شده‌اند، اما رویکرد آن‌ها کلی بوده و تنها به‌طور گذرا به مباحث مرتبط اشاره

کرده‌اند: ۱- نقش والدین در پرورش عزت نفس فرزندان و سلامت معنوی آنان از دیدگاه اسلام، مهرناز گلی (۱۳۹۴): این مقاله به بررسی راهکارهای تربیتی والدین در ایجاد عزت نفس و سلامت کودکان از منظر قرآن و روایات پرداخته است. از جمله راهکارها می‌توان به محبت، انتخاب نام نیک و احترام به کودک اشاره کرد. عزت نفس در این دیدگاه، یکی از مؤلفه‌های آرامش روانی و رشد فردی است. ۲- راهکارهای خانواده در افزایش عزت نفس کودکان از منظر اسلام، هاجر ذبیحی (۱۳۸۳): -خلاصه: این پژوهش به بررسی راهکارهای عملی خانواده در تقویت عزت نفس کودکان پرداخته است. از منظر اسلام، عزت نفس با اعتماد به نفس و حرمت نفس پیوند دارد و خانواده نقش کلیدی در شکل‌گیری این ویژگی‌ها دارد. مقاله در فصلنامه مطالعات دین‌پژوهی منتشر شده است. ۳- نقش پرورش عزت نفس در کودکان بر شکل‌گیری هویت دینی با تکیه بر آیات و روایات، سید احمد هاشمی علی‌آبادی، محمد قنبری (۱۳۶۵): این پایان‌نامه، به بررسی تأثیر عزت نفس در دوران کودکی بر شکل‌گیری هویت دینی نوجوانان پرداخته است. نتایج نشان می‌دهد که خانواده با ایجاد حس ارزشمندی و کرامت انسانی در کودک، زمینه‌ساز باورهای دینی پایدار و رفتارهای سالم اجتماعی می‌شود. در معارف اسلامی، عزت نفس پایه‌ای برای رشد الهی انسان تلقی شده و بی‌توجهی به آن می‌تواند منجر به تزلزل اعتقادی و آسیب‌های روانی شود.

این پژوهش، بررسی نقش خانواده در شکل‌گیری عزت نفس کودکان، که با تمرکز بر آموزه‌های قرآن کریم و روایات معصومین (ع)، به تبیین جایگاه تربیت الهی و معنوی در تقویت احساس ارزشمندی و عزت نفس در کودکان می‌پردازد. همچنین در آثار آن از سخنان علمای اخلاق و روان‌شناسان استفاده شده است.

مفهوم‌شناسی عزت نفس و خانواده

عزت که همواره با صلابت و شکست‌ناپذیری مقارن است، عبارت است از حالتی که به انسان استواری و محکمی می‌بخشد تا مغلوب هیچ چیز و هیچ کس نگردد (راغب اصفهانی، ۱۳۶۳، المفردات، ص ۳۳۳). به همین جهت، به زمین سختی که نفوذناپذیر است ارض عزاز می‌گویند و به چیزی که وجودش کمیاب باشد عزیزالوجود می‌گویند و نیز به کسی

که پر صلابت است و هرگز مقهور کسی نمی‌شود عزیز می‌گویند. در قرآن کریم نیز واژه عزت هم در معنای فوق به کار رفته است. پس صلابت، اصل در معنای عزت است، چیزی که هست از باب توسعه در استعمال، به کسی هم که قاهر است و مقهور نمی‌شود، عزیز گفته‌اند، مانند: «قَالُوا يَا أَيُّهَا الْعَزِيزُ» (یوسف: ۸۸) و همچنین در معنی غلبه استعمال کرده‌اند: «وَعَزَنِي فِي الْخِطَابِ» (ص: ۲۳) در سخن گفتن بر من غلبه کرد و در قلت و صعود منال استعمال کرده‌اند: «وَأَنَّهُ لَكِتَابٌ عَزِيزٌ» (فصلت: ۴۱) این کتاب به حقیقت همان صاحب عزت (و معجزه بزرگ) است در مطلق صعوبت و سختی به کار برده‌اند، مانند: «عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ» (توبه: ۱۲۸) عزت به معنای غیرت و حمیت نیز آمده: «بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي عِزِّهِمْ وَ شِقَاقٍ؛ بَلَكه آن‌ها که کافر شدند گرفتار غیرت و دشمنی هستند» (ص: ۲)

عزت نفس و مناعت طبع، ترکیب‌کننده و تکامل‌تدریجی خودشناسی و خود واقعی به شمار می‌رود. به عبارت دیگر خودشناسی را می‌توان «روشنایی را در درون خود جستن» تعریف نمود. خود واقعی سرنوشت آدمی را شکل می‌دهد؛ یعنی تجسم عمیق درباره خودمان در تمام انتخاب‌هایی که می‌کنیم و تصمیمات مهمی که می‌گیریم اثر مستقیم دارد. لذا نوع زندگی‌مان را که برای خودمان به وجود می‌آوریم، تشکیل می‌دهد. به هر میزان که عزت نفس آدمی بالا برود، به همان اندازه انسان تمایل پیدا می‌کند تا با دیگران با احترام رفتار کند، با مردم مهربانی کرده و نسبت به آن‌ها حسن نیت به خرج دهد. چرا که عزت نفس پایه و اساس احترام به دیگران است و افزایش عزت نفس باعث می‌شود که انسان از وجود خودش لذت ببرد (براندن، ن، ۱۳۸۹، چگونه عزت نفس خود را تقویت کنیم، صص ۱۷-۲۴)

عزت نفس مفهومی است که به ادراک فرد از ارزش شخصی و به تعبیر بهتر، خود ارزشمندی اشاره دارد. این ادراک، همان ارزش‌یابی عاطفی نسبت به خود است که به طور معمول براساس ویژگی‌های مثبت و منفی سنجیده می‌شود. برخی از روانشناسان گفته‌اند: عزت نفس، چگونگی احساس ما درباره خودمان است و می‌توان گفت کلید رفتار فرد است (مارستون، ۱۳۷۹، معجزه تشویق، ص ۲۲۵)

واژه‌هایی چون علو نفس، شرافت نفس، نفاست نفس و کرامت نفس از مفاهیم نزدیک به عزت نفس در آرای علمای اخلاق و قرآن کریم می‌باشد (طباطبایی، م ح، ۱۳۸۰، المیزان، ج ۱۷، ص ۲۷)

خانواده

خانواده در لغت: ه صورت اسم مرکب آمده و به معنای خاندان، دودمان، خیل خانه، تبار، دوده است. (دهخدا، ع ا، ۱۳۷۷، لغتنامه دهخدا ج ۲، ص ۳۵۴۶) همچنین به اهل خانه یا اهل البیت نیز اطلاق می‌شود. (معین، محمد، ۱۳۶۷، فرهنگ فارسی، ص ۲۲۹۸) این واژه از نظر ساختاری مرکب است و ریشه در مفاهیم اجتماعی و نسبی دارد که به گروهی از افراد با پیوند خونی یا سببی اشاره دارد که زیر یک سقف زندگی می‌کنند. (مصطفوی، ح، ۱۳۶۰، التحقيق فی کلمات قرآن، ج ۲، ص ۴۷۶)

خانواده در اصطلاح: نهادی است که بر پایه ازدواج مرد وزن شکل می‌گیرد و با تولیدمثل، توسعه می‌یابد. این نهاد، اساس سازندگی شخصیت انسان و مهم‌ترین عامل تکامل جامعه بشر است و از این رو، اسلام، که برنامه‌ی تکامل انسان است برای تأسیس و تحکیم این نهاد سرنوشت‌ساز و پیشگیری از فروپاشی آن، رهنمودهای بسیار مهمی ارائه کرده است. (محمدی ری‌شهری، م، ۱۳۸۷، تحکیم خانواده از نگاه قرآن و حدیث، ص ۱۱)

نقش خانواده در عزت نفس کودکان

۱- محبت:

همانطور که نیازهای زیست‌شناختی مانند غذا، مسکن و احساس امنیت برای بقای انسان ضروری هستند نیازهای عاطفی در انسان نیز در رشد بهنجار انسان نقش مؤثر و بی‌بدیلی دارند. محبت به کودک در پرورش عزت نفس او نقش بسزایی دارد. کودکی که در فضای عاطفی رشد می‌کند شخصیتی با ثبات، قوی و متعادل دارد. به همین دلیل است که در روایات متعدد به محبت به کودکان سفارش شده است. رسول اکرم (ص) می‌فرماید: « أَحَبُّوا الصِّبْيَانَ وَارْحَمُوهُمْ وَإِذَا وَعَدْتُمُوهُمْ شَيْئاً فَفُوا لَهُمْ فَإِنَّهُمْ لَا يَدْرُونَ إِلَّا أَنَّكُمْ تَرْزُقُوهُمْ؛ کودکان را دوست

۱۴۰۷ق، تهذیب الاحکام، ص ۲۰۹)، امام رضا (ع) در این نامه، هم فرزند خود را به اتفاق امر فرموده است و هم ایشان را مورد موعظه قرار داده است و در ضمن شدت دلسوزی و خیرخواهی خود را نیز بیان کرده است. امام علی (ع) نیز در نامه ای به امام حسن (ع) در ابتدا با بیان شدت محبت خود، علت نگارش نامه و بیان موعظه های آن را ذکر می کند و سپس فرزندش را به نیکی ها امر و از بدی ها نهی می فرماید و به امور مهم توجه می دهد. نحوه نگارش این نامه ها در واقع، روش عملی تربیت فرزند و تذکر و موعظه کردن او را آموزش می دهد. لذا عزت نفس در کودکان باعث می شود آن ها در برابر شکست ها مقاوم تر باشند و روابط سالم تری برقرار کنند. والدین با دادن حق انتخاب، تشویق تلاش ها و ایجاد محیط امن، نقش مهمی در تقویت این احساس دارند. (شرفی، م ر، ۱۳۸۰، جوان و بحران هویت، ص ۲۹۹)

۱۰- عفو و گذشت

عفو یعنی چشم پوشیدن و گذشتن از جرم و گناه کسی، خداوند متعال یکی از صفات پرهیزکاران را عفو و بخشش بیان کرده، خوی عفو و بخشش در پرورش روح و تقویت ایمان آدمی مؤثر است و انسانی به کمال می رسد که

خوی و خلق الهی یابد. (اسکندرلو، م ج ، ۱۳۸۶، پاکسازی روح، صص ۱۳۹-۱۴۰) قرآن کریم در موارد متعددی عفو را جز اوصاف الهی بر می شمارد. « ان الله لعفو غفور » (حج: ۱۰)، یکی از آثار عفو و گذشت عزت و سرافرازی است که در روایتی پیامبر اکرم (ص) می فرماید: « بر شما باد بر عفو و گذشت چرا که عفو چیزی جز بر عزت انسان نمی افزاید » (حرانی، ا، ۱۳۶۷، تحف العقول، قم، موسسه نشر اسلامی، ص ۲۲۵)

گذشت والدین از اشتباهات کودک، نه به معنای نادیده گرفتن تربیت است، بلکه راهی برای پرورش روحیه خودپذیری و احساس ارزش است. چنین محیطی، زمینه آرامش روانی را فراهم کرده و باعث می شود کودک با عزت نفس و احساس امنیت درونی روابط خود با دیگران را شکل دهد. همچنین، کودکی که می آموزد والدینش اهل بخشش اند، خود نیز در آینده فردی مهربان، بی کینه و اجتماعی خواهد شد. (موسسه فرهنگی هنری قدر ولایت، ۱۳۸۸، روان شناسی آرامش و راحتی، صص ۸۹-۹۰)

نتیجه‌گیری

عزت نفس به معنای ارزیابی فرد از ارزشمندی و توانایی‌های خود است و نقش مهمی در رفتارها و روابط فردی ایفا می‌کند. خانواده در شکل‌گیری و تربیت عزت نفس نقش اساسی دارد. از نگاه قرآن و روایات خانواده در شکل‌گیری و تربیت عزت نفس نقش اساسی دارد. که مهم‌ترین آن‌ها عبارتند از: کودک، بسیاری از خلق و خواها و آداب و رسوم را از والدین فرا می‌گیرد و آنان را در زندگی سرمشق خود قرار می‌دهد. در صورتی که والدین عزت نفس بالایی داشته باشند و نیز در رفتار تعاملی با فرزندان، به آن‌ها احترام بگذارند. شخصیت کودک مورد تکریم قرار می‌گیرد و حس ارزشمندی در او تقویت می‌شود. اما اگر والدین، عزت نفس خود و دیگران را رعایت نکنند، فرزندان آن‌ها نیز احساس خوش بینی و ارزشمندی نخواهند کرد. واگذاری مسئولیت‌ها متناسب با سن کودک، فرصتی برای تجربه توانایی‌هایش فراهم می‌کند..... بنابراین نقش خانواده در تربیت و شکوفایی ارزش‌های اخلاقی از نظر دین، امری پذیرفته و غیر قابل انکار است. براساس همین اصل، در مکتب اسلام، به سفارش‌هایی برمی‌خوریم که از یک طرف به بیان ارزشمندی و کرامت انسان می‌پردازد و از طرف دیگر، به والدین و مربیان لزوم احترام گذاشتن به کودکان و نوجوانان را یادآور می‌شود.

منابع

*قرآن مجید

آذربایجانی، م، ۱۳۸۵، روانشناسی اجتماعی با نگرش بر منابع اسلامی، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

احسانی، م، ۱۳۸۷، نقش مادران در تربیت دینی فرزندان، قم، پیام المهدی (عج).

اسکندریلو، م ج، ۱۳۸۶، پاکسازی روح، تهران، انتشارات کانون اندیشه.

ابن بابویه قمی، م، ۱۳۷۸، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، مصحح: مهدی لاجوردی، تهران، نشر جهان.

براندن، ن، ۱۳۸۹، چگونه عزت نفس خود را تقویت کنیم، ترجمه: اسماعیل کیوانی، تهران، گلریز.

.....، ۱۹۹۲، قدرت عزت نفس، مترجم: محمد اعطایی، تهران، پیوند.

براک، ل، ۱۳۸۵، روان‌شناسی رشد، ترجمه: یحیی سید محمدی، تهران، ارسباران.

پرینگل، م، ۱۳۸۶، نیازهای کودکان: دورنمای فردی، مترجم: جواد شافعی مقدم، تهران، جوانه رشد.

جوادی، ح، ۱۳۸۴، هویت دینی یا هویت‌های دینی، مجله اسلام پژوهی.

حسینی‌زاده، ع، ۱۳۹۰، سیره تربیتی پیامبر(ص) و اهل‌بیت (ع)، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

حرانی، ا، ۱۳۶۷، تحف العقول، قم، موسسه نشر اسلامی.

حق پناه، ر، ۱۳۸۱، عزت از منظر قرآن و سنت، مجله الهیات حقوق.

حرعاملی، م، ۱۴۱۲ ه ق، وسائل الشیعه، بیروت، دار احیاء التراث العربی.

خضرمی‌نژاد، م، ۱۴۰۰، بررسی رابطه تاملات خانواده و جرات‌ورزی و عزت‌نفس کودک، نشریه پژوهش‌های مدیریت و علوم انسانی در ایران.

دهخدا، ع ا، ۱۳۷۷، لغتنامه دهخدا، تهران، دانشگاه تهران.

دشتی، م، ۱۳۷۵، نهج البلاغه، تهران، یاسین.

راغب اصفهانی، ا، ۱۳۶۳، المفردات، تهران، نشر کتاب.

سبحانی‌نیا، م، ۱۳۸۸، راه و رسم زندگی، مسئولیت‌پذیری، نشریه معارف اسلامی.

شرقی، م ر، ۱۳۸۰، جوان و بحران هویت، تهران، سروش.

شاملی، ع ع، ۱۳۸۳، فرایند تربیت فرزندان در اندیشه دینی، نشریه مطالعات راهبردی زنان.

طباطبایی، م ح، ۱۳۸۰، المیزان، ترجمه: محمد باقر موسوی همدانی، قم، انتشارات اسلامی.

طریحی، ف، ۱۴۱۴ق، مجمع البحرین، بیروت، مرتضوی.

طوسی، م، ۱۴۰۷ق، تهذیب الاحکام، محقق: مهدی خراسانی، لبنان، دار الکتب الاسلامیه.

غضنفری، ع، ۱۳۸۲، ره رستگاری، قم، لاهیچی.

فرید، م، ۱۳۶۸، الحدیث، قم، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

کریمی، ی، ۱۳۸۶، روان‌شناسی تربیتی، تهران، ارسباران.

کلینی، م، ۱۳۶۳، کافی، تهران، دار الکتب الاسلامیه.

لیثی واسطی، ع، عیون الحکم، به کوشش: حسین حسینی بیرجندی، قم، دار الحدیث.

لطف آبادی، ح، ۱۳۸۵، روان‌شناسی رشد، نوجوانی، جوانی و بزرگسالی، تهران، سمت.

مارستون، ا، ۱۳۷۹، معجزه تشویق، ترجمه: ایران‌دخت تمدن، تهران، علمی.

معین، م، ۱۳۶۷، فرهنگ فارسی، تهران، امیرکبیر.

- مروجی طبسی، م ج ۱۳۸۳، حقوق فرزندان در مکتب اهل بیت (ع)، قم، بوستان کتاب.
- مصطفوی، ح ، ۱۳۶۰، التحقيق فی کلمات قرآن، تهران، ارمغان.
- محمدی ری‌شهری، م، ۱۳۸۷، تحکیم خانواده از نگاه قرآن و حدیث، قم، دار الحدیث.
-، م، ۱۴۲۱ق، منتخب میزان الحکمه، قم، دار الحدیث.
-، ۱۳۸۵، حکمت‌نامه کودک، تهران، دار الحدیث.
- مهدوی کنی، م ر، ۱۳۸۹، نقطه‌های آغاز در اخلاق عملی، تهران، فرهنگ اسلامی.
- مجلسی، م ب ، ۱۴۰۳ق، بحارالانوار، بیروت، احیاء التراث العربی.
- موسسه فرهنگی هنری قدر ولایت، ۱۳۸۸، روان‌شناسی آرامش و راحتی، تهران، انتشارات قدر.
- یعقوبی، م ، ۱۳۹۵، تاریخ یعقوبی، مترجم: آیتی بیرجندی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.